

Отримано: 31.12.2021 р.

Прорецензовано: 13.01.2022 р.

Прийнято до друку: 17.01.2022 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2022-33-105-109

Смирнов А. Відновлення євхаристійного спілкування Українських Православних Церков у діаспорі з Вселенським Патріархатом наприкінці ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 105–109.

УДК 94 (477):271

Андрій Смирнов

ВІДНОВЛЕННЯ ЄВХАРИСТІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ У ДІАСПОРІ З ВСЕЛЕНСЬКИМ ПАТРІАРХАТОМ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена врегулюванню канонічного статусу Українських Православних Церков у Канаді, США та діаспорі, які в 1990-х роках увійшли до складу Вселенського Патріархату. Згідно з т. зв. Точками домовлення (Articles of agreement) між УПЦ у Канаді та Вселенською Патріархією, підписаними 1 квітня 1990 р., вона залишилася митрополією з повною внутрішньою автономією. У 1995 р. УПЦ у США перейшла під омофор Уселенського патріарха як окрема церковна одиниця на умовах, передбачених у «Параграфіх угоди між Українською Православною Церквою в США та Вселенською Патріархією Константинополя». Логічним продовженням відновлення євхаристійного спілкування Церков діаспори з Константинополем стало отримання Томосу про автокефалію ПЦУ від Уселенської Патріархії в 2019 р.

Ключові слова: Православна Церква, Вселенський Патріархат, українська діаспора, співпраця.

Andrii Smyrnov

THE RESTORATION OF THE EUCHARISTIC COMMUNION OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCHES IN DIASPORA WITH THE ECUMENICAL PATRIARCHATE AT THE END OF 20TH CENTURY

The article analyzes two examples of restoring the canonical order in the fullness of Orthodoxy presented by Ukrainian Orthodox Church of Canada and Ukrainian Orthodox Church of the USA. In July 1990 the Sobor of the UOCC ratified an agreement with the ecumenical patriarch of Constantinople that established a eucharistic union between the two churches.

In 1989 UOCC made a decision to proceed with the “Articles of Agreement with the Ecumenical Patriarchate of Constantinople” and to initiate the establishment of Eucharistic union. On April 1, 1990, the delegation of the UOCC officially accepted the “Articles of Agreement” in Istanbul at the Phanar – the office of the Patriarch of Constantinople, and Patriarch Demetrius II concelebrated the Liturgy with the members of the UOCC delegation. These articles of agreement were presented for and again received approval at the 1990 Sobor of the UOCC. The Sobor, also in resolution form, made it clear that “in case of any internal-administrative conflict, priority is retained by the UOCC Charter and Constitution as a distinct Church body in a separate, sovereign state”.

In December 1994 the hierarchs of the UOC of USA met with the Ecumenical Patriarch in Istanbul and came to an agreement recognizing the canonicity of the Church and accepting the UOC of USA and the entire Ukrainian Orthodox Church in the Diaspora into Ecumenical Patriarchate. On March 12, 1995, the entire Ukrainian Orthodox hierarchy outside Ukraine was received into the jurisdiction of Constantinople. According to the “Points of Agreement”, the UOC of USA continue to maintain its distinct internal structure and organization and shall be considered an ecclesiastic entity under the omophorion of the Ecumenical Patriarchate. The parishes of the Ukrainian Orthodox Church of America were united with it.

Key words: the Orthodox Church, the Ecumenical Patriarchate, Ukrainian diaspora, communion.

Історія українського православ'я в діаспорі продовжує привертати увагу дослідників, породжує палкі наукові й суспільні дискусії. Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили Іван Власовський, о. Микола Денисенко, о. Михайло Димид, Роман Єринюк, о. Тимофій Міненко, Семен Савчук та Юрій Мулик-Луцик, Оксана Хомчук та інші автори.

Процес здобуття «Патріаршого і Синодального Томосу надання автокефального церковного устрою Православній Церкві України», що завершився його врученням Блаженнішому митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Думенку на Фанарі в 2019 р., спонукає до поглибленого пере-

осмислення історичного досвіду стосунків Українських Церков із Церквою-матір'ю – Вселенським Константинопольським Патріархатом. З огляду на це метою наукової статті є з'ясування історичних передумов відновлення євхаристійного спілкування Українських Православних Церков у діаспорі з Уселенським Патріархатом наприкінці ХХ ст.

Українські Церкви київської традиції мають давню історію стосунків з Уселенським Патріархатом. Після анексії Київської Митрополії Московським Патріархатом у 1686 р. цей зв'язок був перерваний. У ХХ ст. діаспорні Церкви робили неодноразові спроби порозумітися з Вселенським Патріархатом і досягти євхаристійного спілкування. На перешкоді були як міжюрисдикційні конфлікти й амбіції єпископів, так і небажання Фанару псувати стосунки з Російською Православною Церквою через українців. У 1973 р. митрополит Мстислав Скрипник відкинув пропозицію патріарха Константинопольського Димитрія Пападопулоса про повне інкорпорування парафій Української Православної Церкви (УПЦ) у США і діаспорі до складу місцевих грецьких єпархій.

УПЦ у Канаді

Приводом для активізації контактів з Уселенською Патріархією стала підготовка до святкування тисячоліття хрещення Руси-України. У жовтні 1987 р. митрополит Вінніпегу та всієї Канади Василій Федак та о. Степан Ярмусь відвідали Вселенського патріарха Димитрія і запросили його на урочистості. Консисторія УПЦ у Канаді створила Комісію міжцерковних зв'язків, до складу якої увійшли о. С. Ярмусь (голова), о. Дмитро Лучак (секретар), о. Олег Кравченко, о. Т. Міненко і адвокат Володимир Саранчук. Під час другої зустрічі на Фанарі в березні 1989 р. відбулися переговори з патріаршою комісією міжцерковних стосунків і, за словами о. С. Ярмуса, «велася мова про точки евентуального погодження УПЦ в Канаді з Патріархією» [13, с. 564]. Надзвичайний Собор УПЦ у Канаді в жовтні 1989 р. схвалив/апробував пропозицію консисторії стосовно євхаристійного єднання з Константинополем.

1 квітня 1990 р. делегація духовенства офіційно підтримала т. зв. Точки домовлення (Articles of agreement) між УПЦ у Канаді та Вселенською Константинопольською Патріархією. Кульмінаційним моментом стала участь у Божественній літургії і сопричастя в соборі св. Георгія в Константинополі. Того ж дня патріарх Димитрій підписав грамоту, адресовану митрополиту Василю, що окреслює 12 вищезгаданих точок домовлення – у формі вступу, десяти пунктів і висновків. «Цим нашим зверненням з приємністю повідомляємо Вас, що ми уважно застановилися над справами, які Ваше Високопреосвященство подав в імені загального церковного Собору Ваших єпархій до матері-Церкви, Великої Церкви Христової, з бажанням нормалізації духовних і церковних потреб українців у Канаді, – наголошував Уселенський патріарх. – Отримавши Ваше прохання, ми, разом із преосвященними митрополитами Священного Синоду, нашими возлюбленими братами й співслужителями, вважали привілеєм і обов'язком Святого Апостольського Вселенського Патріаршого Престолу прийняти православних українців під духовну й канонічну опіку їхньої матері, Церкви Константинопольської, з метою забезпечення їхнього церковного правопорядку й захисту» [8].

Згідно з документом УПЦ у Канаді, входячи під омофор Уселенської Патріархії, залишається митрополією з повною внутрішньою автономією, а канонічним главою цієї церковної одиниці є Константинопольський патріарх, до якого звертаються в усіх канонічних справах: «Не входячи в будь-які світські й політичні прояви та декларації, Українська Греко-Православна Церква в Канаді, як окрема церковна одиниця, строго затримує особливу свою ідентичність в межах православного церковного й канонічного порядку й традиції, а, зокрема, Вселенської Патріархії» [8].

Грецький екзарх Вселенського Патріархату в Америці, як «духовний дорадник», мав право бути присутнім на Соборах і нарадах єпископату УПЦ у Канаді, допомагати розв'язувати конфліктні ситуації, не втручаючись у внутрішні адміністративні справи цієї церковної одиниці.

Першоієрарх УПЦ у Канаді під час богослужінь поминає ім'я Вселенського патріарха, єпархіальні єпископи – митрополита Канади, а духовенство – свого правлячого архиєрея.

Відповідно до Точок домовлення кожен єпископ носить титул міста, в якому він живе, та єпархії, якою керує: «Архиєпископ Вінніпегу і Середньої Єпархії, Митрополит Української Греко-Православної Церкви в Канаді з його вікарієм – Єпископом Саскатунським; Єпископ Торонто і Східної Єпархії з його вікарієм – Єпископом Монреальським; Єпископ Едмонтону і Західної Єпархії з його вікарієм – Єпископом Ванкуверським». Для успішної опіки над вірянами вони періодично збираються на Собор єпископів УПЦ у Канаді під головуванням свого митрополита.

Нових кандидатів на єпископів після консультацій з екзархом представляє першоєрарх на схвалення спершу Собору УПЦ у Канаді, а потім Священному Синоду Вселенського Патріархату для остаточного затвердження і хіротонії.

Святе миро та антиминоси митрополит отримує від Уселенського патріарха і зі своїм підписом роздає їх священникам для літургійного вжитку. Церковні Собори чи Синоди скликаються з благословення матері-Церкви, а ухвалені на них рішення подаються на затвердження Вселенському патріарху. Відносини УПЦ у Канаді з Вселенською Патріархією відбуваються через першоєрарха, а листування може також здійснюватися через екзарха [8].

XVIII Собор УПЦ у Канаді 4–8 липня 1990 р. у Вінніпезі ратифікував та схвалив звіт і Точки домовлення. Собор також зазначив у формі резолюції, що «у разі виникнення будь-яких внутрішніх конфліктів між керівництвом перевага надаватиметься УПЦК за Статутом та хартією, що існує в окремій суверенній державі» [цит. за: 4, с. 271]. У травні 1998 р. новий патріарх Константинопольський Варфоломій Архондоніс відвідав Канаду й отримав почесний ступінь доктора богослов'я Колегії св. Андрея у Вінніпезі.

На думку о. М. Димида, УПЦ у Канаді «зберегла такі свої унікальні риси, як соборність та ключова роль керівного органа – консисторії, рівноправними частинами якої є єпископат, єреї та миряни. Загальний церковний Собор обирає *протоса* Церкви» [3, с. 12]. Упродовж 2010–2021 рр. канадську Церкву очолював митрополит Юрій Калішук, однак він оголосив про свої відставку за станом здоров'я, як і його попередник владика Іван Стінка. Нового митрополита обере Собор УПЦ у Канаді в червні 2022 р. Нині там служать уродженці України єпископ Едмонтону і Західної єпархії Іларіон Рудник (місцєблоститель митрополичої катедрі) та єпископ Торонто і Східної єпархії Андрій Пешко.

УПЦ у США і діаспорі

Перший патріарх Київський і всієї України Мстислав Скрипник разом із владиками Антонієм Щербою та Антонієм Масендичем у травні 1992 р. відвідали Вселенського патріарха Варфоломія на Фанарі. Вони відслужити панахиди на могилах Вселенських патріархів Афінагора I та Димитрія I. Під час зустрічі сторони обговорили широкий спектр тем, акцентуючи увагу на церковній ситуації в Україні. Однак чи не єдиним практичним наслідком цієї зустрічі стала спільна світлина православних архиєреїв [7].

Після упокоєння патріарха Мстислава новим предстоятелем УПЦ у США став митрополит Костянтин Баган (1936–2012). Поглиблення інституційного розколу українського православ'я, брак канонічного визнанням, входження сусідньої УПЦ у Канаді до юрисдикції Вселенського Патріархату обумовили переорієнтацію керівництва УПЦ у США на Константинополь. У грудні 1994 р. на фоні ускладнення відносин Москви й Фанару в Естонії владика Костянтин і Антоній були запрошені на аудієнцію до Вселенського патріарха. Останній висловив бажання, «щоб єдність Української Православної Церкви в діаспорі і в Україні була здійснена якнайскоріше». Американські єпископи повідомляли, що патріарх готовий визнати УПЦ у США та діаспорі, «залишаючи непорушними своєрідну ідентичність, статуту суцільність і адміністративну незалежність» [цит. за: 5, с. 98-99].

Архієпископ Антоній провів консультації з патріархами Димитрієм Яремою (УАПЦ) та Володимиром Романюком (УПЦ КП) в Україні, а також владиками Анатолієм Дублянським і Йоаном Дерев'янкою в Європі. У лютому 1995 р. Рада Митрополії УПЦ у США рекомендувала єпископату увійти під духовний омофор Уселенської Патріархії, а також продовжувати допомагати Церкві в Україні: «Цей крок також буде мати позитивний вплив на справу єдності нашої Церкви в незалежній Україні й забезпечить зміцнення позиції Київського престолу, як духовного осередку і Церкви-матері всіх православних українців не тільки в Україні, але також поза її устійненими і визнаними кордонами» [цит. за: 5, с. 99].

6 грудня 1994 р. під час зустрічі владик Костянтина й Антонія з патріархом Варфоломієм у Стамбулі були погоджені «Параграфи угоди між Українською Православною Церквою в США та Вселенською Патріархією Константинополя», які передбачали такі умови поєднання:

«1. Українська Православна Церква в США, приймаючи канонічну зверхність Вселенської Патріархії Константинополя, продовжує зберігати свою теперішню організаційну структуру, як окрема церковна одиниця, безпосередньо під омофором Вселенської Патріархії.

2. Специфічна ідентичність цієї внутрішньо відмінної церковної одиниці буде строго втримуватися в межах канонічних правил та традицій православ'я, а особливо Вселенської Патріархії, і не підлягатиме будь-яким світським чи політичним впливам.

3. Канонічним главою цієї церковної одиниці (УПЦеркви в США і діаспорі) – є Вселенський патріарх Константинополя.

4. Високопреосвященний архієпископ Америки, як екзарх Вселенської Патріархії, являється духовним дорадником цієї церковної одиниці, і здійснює це через її митрополита. Він може брати участь у соборах Церкви та конференціях єпископів УПЦеркви в США з метою передати побажання і благословення Церкви-Матері в Константинополі. Він не може втручатися у внутрішні справи УПЦеркви, хіба що у випадку внутрішньої кризи, при чім він може допомогти в розв'язанні такої.

5. Первоієрарх УПЦеркви в США під час богослужень поминатиме преподобне ім'я правлячого Вселенського Патріарха; єпархіальні єпископи поминатимуть ім'я свого первоієрарха, всечесне духовенство поминатиме згідно існуючих правил. Кожний єпископ носитиме титул міста, над яким головує, а саме: Блаж[енніший] Константин, митрополит УПЦ у США і архієпископ Чиказький, В[исоко]Преосв[ященніший] Антоній – архієпископ Нью-Йорку і Вашингтону, і Преосв[ященніший] Паїсій, єпископ Мінеаполісу. Для ліпшої співпраці й кращого служіння своїй пастві, ці ієрархи періодично братимуть участь у конференціях єпископів УПЦ у США, очолених Митрополитом.

6. У справі вибрання кандидатів на митрополита чи єпископів первоієрарх, чи виконуючий обов'язки первоієрарха, після консультації з екзархом Вселенської Патріархії в Америці, подає список кандидатів до Собору Церкви для його затвердження. Імена затверджених кандидатів потім передаються до Святішого Синоду Вселенської Патріархії для канонічного підтвердження.

7. Святе миро уділяє Вселенська Патріархія митрополитові, який по потребі роздає його духовенству. Святі антиминоси, які мають відповідний україномовний напис, отримуються також від Церкви-матері й роздаються митрополитом із його підписом для літургійного вжитку.

8. Про скликання Соборів Церкви та Конференцій єпископів повідомляється Церкву-Матір для отримання канонічного благословення Вселенського Патріарха. Резолюції, схвалені на таких зібраннях, висилаються Церкві-Матері для її інформації.

9. УПЦерква в США, входячи під канонічний омофор Вселенської Патріархії, стає членом Постійної Конференції Православних Єпископів Америки (SCOBA).

10. Зв'язок між УПЦерквою в США і Вселенською Патріархією здійснює безпосередньо Митрополит із Його Святістю, Патріарші листи від Церкви-матері до УПЦ у США висилаються безпосередньо Митрополиту.

11. Офіційне повідомлення, що УПЦерква в США входить під канонічну юрисдикцію Вселенської Патріархії, згідно з прийнятим порядком, буде надіслане у формі патріаршого листа всім ієрархам – предстоятелям Православних Церков» [7; 9, с. 94-97; 10, с. 526-527].

9–14 березня 1995 р. делегація діаспорної УПЦ перебувала в Стамбулі. Отець Стефан Женчук опублікував спогади про чин прийняття українських архиєреїв у дійсному сані: «Бібліотекар патріархії диякон Васіліос вписав першим ім'я “Метрополітан Константінос” у велику книгу-диптих Вселенської Патріархії, а за ним імена всіх наших єпископів. Після цього всі присутні ієрархи повернулися до канцелярії Вселенського патріарха. Під час служіння кожному з них було зачитано патріархом його титулярний статус. Наприкінці цього чину кожний із наших ієрархів зачитував лист своєї згоди і вірності» [12].

У неділю православ'я 12 березня в соборі св. Георгія було відправлено Божественну літургію, за якою патріарх Варфоломій урочисто оголосив про прийняття під свій омофор усіх православних українців діаспори. Реагуючи на звинувачення недоброзичливців, 2 квітня Собор діаспорних єпископів оприлюднив звернення до клиру та вірян, в якому наголосив: «Ваші єпископи не були пересвячені у Царгороді. Вселенська Патріархія зайняла позицію, що абсолютно не має сумніву щодо законності всіх хіротоній на єпископа, які відбулися у Церкві в діаспорі під проводом митрополита Мстислава» [9, с. 116]. Під час особистого спілкування з автором у Бавнд Бруці владика Антоній ще раз категорично заперечив інформацію російських пропагандистів про повторні свячення українських архиєреїв.

Черговий Собор УПЦ у США у жовтні 1995 р. затвердив євхаристійне єднання з Константинополем. Скликана митрополитом Анатолієм, який через стан здоров'я був відсутній у Стамбулі, Рада митрополії УАПЦ у діаспорі 14 червня 1996 р. у Новому Ульмі схвалила рішення єпископів щодо входження Церкви під духовний омофор Вселенської Патріархії. До УПЦ у США приєднався зі своїми парафіями єпископ УПЦ в Америці Всеволод Майданський, який очолив Західну єпархію. Після смерті владика Костянтина першоієрархом Української Церкви в США та діаспорі був обраний ми-

трополит Антоній Щерба, а головою консисторії – енергійний єпископ Даниїл Зелінський із Бучача. Увесь український єпископат на Заході утворив Постійну конференцію українських православних єпископів поза межами України, яка регулярно звертається до вірян зі своїми архиєпископськими посланнями. На думку професора богослов'я о. Миколи Денисенка, «рішення канадських та американських Церков приєднатися до Константинополя дало Вселенському патріарху нові можливості для подолання розділень в Україні, показавши, що тавро неканонічності може бути зцілено прийняттям і визнанням» [2, с. 172].

Зокрема, під час об'єднавчого процесу в 2018 р. патріарх Варфоломій призначив своїх екзархів у Києві архиєпископа Памфільського Даниїла зі США та єпископа Едмонтонського Іларіона з Канади, «які обидва служать українським православним вірним у своїх відповідних країнах у складі Вселенського Патріархату» [11]. Отже, Константинопольський патріарх фактично перебрав на себе низку організаційних обов'язків із конституювання помісної Православної Церкви України. Екзархи здійснили велику організаційну роботу з підготовки Об'єднавчого Собору 15 грудня 2018 р., зокрема й у справі порозуміння УПЦ КП та УАПЦ [1; 6, с. 33].

Отже, отримання Томосу про автокефалію ПЦУ від Уселенської Патріархії стало логічним продовженням відновлення євхаристійного спілкування Церков діаспори з Константинополем у 1990-х рр. Нині вони виступають адвокатом України в православному світі та сприяють становленню єдиної помісної Української Православної Церкви.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архієпископ Тельміський Іов (Геча): Україна завжди була канонічною територією Вселенського патріархату. URL: <https://glavcom.ua/interviews/arhiepiskop-telmiskiy-iov-gechabr-ukrajina-zavzhdi-bula-kanonichnoyu-teritorijeju-vselenskogo-patriarhatu-528418.html> (дата звернення: 20.12.2021).
2. Денисенко М. Православна Церква в Україні: століття розділень. Київ, 2019. 376 с.
3. Димид М. Діаспора як фактор оновлення для великого та святого Собору: український досвід. *Метров*. 2014. Ч. 10–11. С. 12–26.
4. Єринюк Р. Українська Православна Церква. Львів, 2010. 382 с.
5. Лисий А. Українська Православна Церква в діаспорі: від зародження до сьогодення. *Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви*. Київ, 1997. С. 94–100.
6. Смирнов А. Об'єднавчий Собор Православної Церкви України 15 грудня 2018 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 32–38.
7. Смирнов А. Українська православна діаспора. Ч. 3. Шлях до визнання. URL: https://risu.ua/ukrajinska-pravoslavna-diaspora-ch-3-shlyah-do-viznannya_n92304 (дата звернення: 20.12.2021).
8. Точки домовлення між УПЦ в Канаді і Вселенською Константинопольською Патріархією. URL: <https://uoss.ca/wp-content/uploads/2018/08/Articles-of-Agreement-WEB.pdf> (дата звернення: 20.12.2021).
9. Хомчук О. Українська Православна Церква в США – з Києвом чи Істамбулом? Чикаго, 1997. 151 с.
10. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». Чикаго, 2002. 621 с.
11. Черговий крок до автокефалії: Вселенський патріархат призначив своїх представників у Києві. URL: <https://www.unian.ua/society/10253055-chergoviy-krok-do-avtokefaliji-vselenskiy-patriarhat-priznachiv-svoji-predstavnikiv-u-kiyevi.html> (дата звернення: 20.12.2021).
12. Українське православне слово. 1995. № 4. С. 7.
13. Ярмусь С. Українська Православна Церква в ХХ ст. і спроби її зближення з Вселенською Патріархією. *Православ'я в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук. конф. 22 листоп. 2011 р.* Київ, 2011. С. 558–567.

References

1. Denysenko M. The Orthodox Church in Ukraine: A Century of Separation. DeKalb, 2018. 298 p.
2. Dymyd M. Diaspora yak faktor onovlennia dlia velykoho ta sviatoho Soboru: ukrainskyi dosvid. *Метров*. 2014. No. 10-11. S. 12-26.
3. Yeryniuk R. Ukrainska Pravoslavna Tserkva. Lviv, 2010. 382 s.
4. Lysi A. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v diaspori: vid zarodzhennia do sohodennia. *Ukrainskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy*. Kyiv, 1997. S. 94-100.
5. Smyrnov A. Obiednavchyi Sobor Pravoslavnoi Tserkvy Ukrainy 15 hrudnia 2018 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2021. Vyp. 32. S. 32–38.
6. Smyrnov A. Ukrainska pravoslavna diaspora. Ch. 3. Shliakh do vyznannia. URL: https://risu.ua/ukrajinska-pravoslavna-diaspora-ch-3-shlyah-do-viznannya_n92304.
7. Khomchuk O. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v SShA – z Kyievom chy Istambulom? Chykhah, 1997. 151 s.
8. Khomchuk O. Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatyiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopil'skoho vyznannia». Chykhah, 2002. 621 s.
9. Yarmus S. Ukrainska Pravoslavna Tserkva v XX st. i sprobly yii zblyzhennia z Vselenskoiu Patriarkhiieiu. *Pravoslavia v Ukraini*. Kyiv, 2011. S. 558-567.